EL - MİLEL VE'N - NİHAL

(Mukaddimeler)

Yazarı : Muhammed b.Abdulkerim eş-ŞEHRİSTANÎ

Tercüme : Doç. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK
Ar. Gör. Mustafa ERDEM
Arapça Okutmanı Adem AKIN

TAKDİM

El-Milel ve'n-Nihal, XI–XII. yüzyıl Horasan bilginlerinden Ebu'l-Feth Muhammed b.Abdulkerim b.Ebubekr Ahmet eş-Şehristanî'nin eseridir. Bu eser, Felsefe, Kelâm, Mezhepler ve Dinler Tarihi sahasında kaynak kabul edilmiştir. Gerek kendi döneminde ve gerekse ondan sonraki dönemlerde ilmî çevrelerde geniş yankılar uyandırmış, sahasında tek eser olarak değerlendirilmiştir.

İslâm Dünyasında, önceleri, herhangi bir fırkanın görüşünü ihtiva eden, savunan makaleler (makâlât) ortaya çıkmıştır. Başlangıçta bu makaleler, Ehl-i Sünnet anlayışına aykırı olduğundan, yazarlarına ve onların fikirlerine karşı nefret uyandırmıştır. Bu durum, daha sonraları kitaplarda birtakım fasıllar, mustakil risaleler, İslâm Kültür Tarihinde el-Milel ve'n-Nihal diye bilinen, muhtelif fırkaların, mezheplerin, dinlerin görüşlerini ve fikirlerini ihtiva eden kitapların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çoğunluğu Ehl-i Sünnet'ten olan müelliflerin gayeleri; İslâm'ı tam olarak anladıklarını kabul ederek fikirlerini müdafaa, muhtelif fırkaların görüşlerini de çürütmek olmuştur.[1] Şehristanî ise, eserini, dünyadaki din ve mezhep sahibi insanların makalelerini inceleyip kendi kaynaklarından görüşlerini vermeye çalıştığını, "okuyanlara ibret, ibret alanlara da bir ışık olsun diye" yazdığını belirtmiştir.[2]

Şehristanî'nin Felsefe, Kelâm, Mezheplere dair eserleri vardır. Bunların en önemlileri ve en dikkate değeri de el-Milel ve'n-Nihal'dir. Müslümanlar, mezhepleri çok iyi bilmesinden dolayı Şehristanî'nin bu eserini İbn Hazm'ın "Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal"

1 Muhammed Tavit Tanci, "Şahristani'nin Kitabu'l-Milel ve'n- Nihal'i" (Arapça metinlerde neşredilmeyen kısımlar), İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Ankara–1958, V/ 1–2.

2 Şehristanî, el-Milel ve n-Nihal, Beyrut- 1975, I/ 11.

adlı kitabına tercih etmişlerdir. Ayrıca bu eserde konular objektif olarak ele alınmış, fikirler tarafsız olarak ortaya konulmuştur. Bu metodun o dönemde kullanılması ilmî çevrelerce bu gün takdir edilen hususlardandır. Hayatını münakaşalar ile geçiren Şehristanî'nin eserlerinde İbn Sina ile münakaşalara giriştiği ve kendisine güvendiği görülmektedir.[3]

Şehristanî, el-Milel ve'n-Nihal'de, kendisinin bu konulara yabancı olmadığını, ehliyet sahibi ve otorite olduğunu ifade eden şu cümlelere yer vermektedir: "Benim İslâm hukukçusu ve kelâmcısı olmam sizi yanıltmasın. Ben bu konunun yollarına ve törelerine bakışı yabancı değilim. Aynı zamanda bu ilmin bilgi ve işlerine de kalemim aşinadır".[4] Subkî de, el-Milel ve'n-Nihal hakkında, "Bana göre bu kitap bu konuda yazılanların en iyisidir"[5] diyerek Şehristanî'yi tasdik etmiştir. İbn Teymiyye de "Şehristanî'nin kitabı mezheplere dair yazılan kitaplardan muhteviyatı en zengin ve nakli en iyi olanıdır"[6] ifadesi ile hakkı teslim etmek istemiştir.

İlmî çevrelerde geniş yankılar uyandıran, tertib ve tasnif itibari ile de mükemmel kabul edilen el-Milel ve'n-Nihal, pek çok defa yeniden neşredilmiş ve çeşitli dillere çevrilmiştir. Latince, İngilizce, Almanca ve diğer dillerde tercümeleri bulunmaktadır. Ayasofya Kütüphanesinde Farsça eski bir nüsha mevcuttur.[7]

Şehristanî'nin bu eserinin, Nuh b. Mustafa tarafından, 1070 / 1649 da, Arapça harfleri ile Türkçe (Osmanlıca), yoruma dayalı, özet bir tercümesi yapılmıştır. Mütercim aslından çok yerleri atlamış ve kitabın bablarını bile ayrı bir tasnife tabi tutmuştur. Mukaddimeleri tercüme etmemiş, ancak bazı kısımlarını, bir birine karıştırarak vermiştir. Buna tercüme demek mümkün değildir. Zaten kendisi de yerine göre kısaltmalar, yerine göre de ilâveler yaptığını belirtmiştir.[8] Şehristanî ve eserleri konusunda Türkçe başka makaleler yazılmış ve bir doktora çalışmasına da konu olmuştur[9].

3 Yusuf Ziya (Yörükhan), "Şehristanî", Darü'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, İstanbul 1926, Sayı: 3, s. 266–277.

4 Şehristani, El-Milel ve'n-Nihal, I / 33.

5 Tabakatü'ş-Şafiyye, Kahire, III / 78.

6 Minhacü's-Sünne, Bulak, III / 208.

7 Yusuf Ziya (Yörükhan), s. 277.

8 Nuh b. Mustafa, Tercüme-i el-Milel ve'n-Nihal, İst. 1279 / 1862 s. 4.

9 Y. Ziya (Yörükhan), A.g.m., Sayı, 3, s 263–314; Sayı, 5–6, s. 187–277; M. Tavit Tanci, el-Milel ve'n-Nihal, İlahiyat Fak. Der. Ankara-1958, C.V, sayı I-IV,, s. 1–16; Lutfî Doğan, "El-milel ve Yazarı", "Beş Önsöz Tercümesi", İslâm Mecmuası, C.I, sayı 8, 9, Ankara 1956, 1957 (Bu tercüme, ilk iki mukaddime ile sınırlı kalmış, devam etmemiştir); Ö. Faruk Harman, Dinler Tarihi açısından Şehristani ve el-Milel ve'n-Nihal (Doktora tezi); Şaban Kuzgun, Şehristanî'nin hayatı, şahsiyeti ve el-Milel ve'n-Nihal, E.Ü. İlahiyat Fak. Der. Kayseri-1985, sayı, 2, s. 179–208.

Şehristanî, el-Milel ve'n-Nihal'inde, kendisinden önce aynı mevzuda eser yazmış olan müelliflerden farklı olarak, fikir ve görüşleri olduğu gibi vermiştir. Bugünki Dinler Tarihi'nin descriptif (nitelendirici) metoduna uygun bir metodu XI. yüzyılda kullanmış olması eserin önemini daha da arttırmış olmaktadır. Bu ve benzeri özelliklerden dolayı çeşitli dillere tercüme edilen bu eserin Türkçe'ye de kazandırılmasının gerektiğine inanarak tercümeye karar verdik. Bu arada eser hakkında yazılan Türkçe makaleleri de gözden geçirmek luzumunu hissettik.

Bu sahada makale yazanlardan Yusuf Ziya (Yörükhan) Daru'l-Fûnûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuasında, Şehristanî'nin eserine yazmış olduğu mukaddimeleri, öneminden dolayı tercüme ederek neşrettiğini gördük. Bu tercüme metne uygun iyi bir tercüme olmakla beraber, bazı Arapça ibareleri aynen muhafaza etmesi ve yazı şeklinin latin harfleri ile olmaması anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. O, mukaddimelerden bazısını özet olarak verirken beşinci mukaddimenin bilgilerinin bu günkü uygulamada yeri bulunmadığı için tercümeye luzum görmemiştir.

Muhammed Tavit Tancî yazdığı makalede eser hakkında genel bilgi vermiş, bu arada görebildiği nüshalarda asıl nüshada olması gereken, Zerdüştîlik gibi, bazı bölümlerin noksanlığını tesbit etmiş ve bunları Arapça olarak makalesine eklemiştir.

Biz, tercümemizde, Muhammet Seyyid Geylanî'nin tahkîkli nüshasını esas aldık. Çünkü Geylanî, Muhammed Tavit Tanci'nin göremediği yazmaları görmüş, hatta Şehristanî'nin zamanında olmayan fırkalarla ve Şehristanî'nin yer vermediği dinlerle ilgili bilgileri bu eserine bir zeyl olarak ilave etmiştir. Onun bu çalışmaları eseri daha da kıymetlendirmiştir.

Şehristanî, dinleri el-Milel ve'n-Nihal diye tasnif etmektedir. El-Milel ile Yahudi, İslâm, Hıristiyan ve Mecusî; Nihal ile de Sâbiî, Felsefî görüşler, Brahman ve Putperestleri, yani el-Milel ile ilâhî menşeli veya ilâhî menşeli olma ihtimali bulunan, en-Nihal ile de ilâhî menşeli olmayan veya olma ihtimali bulunmayan, sonradan ortaya çıkan din ve mezhepleri belirtmektedir. Ancak kendisinin de bu tasnife pek riayet etmediği dikkati çekmektedir.

Tercümesini yaptığımız Geylânî'nin tahkikli nüshasının birinci cildinde el-Milel ehline yani İslâm, Yahudi, Hıristiyan, Mecusî, Seneviyye (Maniheizm, Mazdeizm) din ve fırkalarına; ikinci cildinde en -Nihal ehline, yani Sabiî, Felsefî akımlar, Cahiliyye inançları, Hind dinleri ve Putperestliğe yer verilmektedir. İkinci cildin sonuna ilave edilen Gey-

lânî'nin zeylinde ise, Şehristanî'nin temas etmediği eski Mısır dini, bazı Hind dinleri (Hinduizm, Budizm v.s.), Japon dinleri (Şintoizm) ve Şehristanî'den sonra ortaya çıkan Yezidîlik, Bahaîlik, Kadıyanîlik yeralmaktadır.

Biz bu tercümeyi devam ettirirken öncelikle, el-Milel ve'n-Nihal'in özeti ve anahtarı mahiyetinde olan ve çeşitli tartışmalara yol açan beş mukaddimesinin Geylânî'nin muhtevalı mukaddimesi ile beraber bir makale şeklinde yayınlanmasının faydalı olacağı kanaatine ulaştık. Bu kısmın tercümesini yaptıktan sonra, Yusuf Ziya'nın (Yörükhan) Şehristanî, yaşadığı çevre ve eserleri ile ilgili yazdığı geniş makalesinin 13. bölümü içerisinde, önemine binaen–yukarıda belirttiğimiz gibi–tercüme ettiğini gördük. Yaptığımız tercümeyi onunla da karşılaştırdık. Eserden herkesin istifade edebilmesini sağlamak gayesi ile cümlelerin mümkün olduğu kadar sade ve anlaşılır olmasına özen gösterdik. Ayrıca kitapta geçen hadîs ve rivâyetleri tahkîk etmeye, bulabildiklerimizin kaynaklarını dipnotlarda vermeye de çalıştık.

MUHAMMED SEYYİD GEYLANÎ'NİN MUKADDİMESİ

Muhammed b.Abdu'l-Kerim eş-Şehristanî (H. 479–548 / M. 1086 –1153).

Şâfiî Mezhebinin meşhur kelâmcı ve müelliflerinden olan Muhammed b. Abdulkerim b. Ahmed Ebulfeth, Horasan'ın kuzeyine düşen Şehristan'da doğmuş ve orada büyümüştür. Ahmed el-Havâfî, Ebi'l-Kasım el-Ansarî, Ebi'l-Hasen el-Medâinî ve Ebî Nasr b.el-Kâsım el-Kuşeyrî gibi çağının büyük bilginlerinden ilim öğrenmiştir. Küçüklüğünden beri onda derslere ve ilim tahsiline karşı bir eğilim görülmüştür. O, iyi anlama, araştırma, konuları derinliğine ele alarak sonuca varma ve meseleleri bütün yönleriyle ortaya koymada objektif kalabilmiş, hüküm çıkarırken aşırılığa kaçmamıştır. Bunun yanında araştırmalarındaki metodunun sağlamlığı ve konuyu bütün yönüyle kavramasıyla da kendisini göstermiştir.

Gezilerinin çokluğu, bir yerden başka bir yere gitme, o çevrelerin bilim adamı ve öğrencileriyle buluşma, çevrenin camilerinde ders toplantıları yapma gibi konularda Şehristanî, çağının bilginlerinden farklı değildir. O, Harezm ve Horasan çevresinde dolaşmıştır. Otuz yaşına geldiği zaman, h. 510 (m. 1146) yılında hac görevini yerine getirmek için Mekke'ye gitmiştir. Hac farizasını yerine getirdikten sonra Bağdat'a

gitmek üzere Mekke'den ayrılmıştır. Bağdat'ta üç yıl kalmış ve oradaki Nizamiyye Medresesinde birçok faydalı ders vermiştir. Büyük bilginler de onu dinlemek ve ondan yararlanmak için derslerine katılmışlardır.

Müslümanlar, din ve mezhep mensuplarına cevap verebilmek için Din ve Mezhep konusunda çalışmaya önem vermişlerdir. Bu konularda, bir kısmı bir gruba özel, bir kısmı da genel mahiyette olmak üzere birçok kitap yazılmıştır. Ebu'l-Hasan el-Eşarî'nin "Makalatü'l-İslâmiyyîn"i, Abdu'l-Kahir el-Bağdadî'nin "el-Fark Beyne'l-Fırak"ı, İbn Hazm ez-Zahirî'nin "el-Fasl fi'-l Milel ve'n-Nihal"ı umûmî mahiyyette; Birunî'nin "Tahkik-u Ma Li'l-Hind Min Makûletin Makbuletin fi'l-Akli ev Merzule"si husûsî mahiyette yazılmış kitaplardandır. Yahudi ve Hıristiyanlara cevap olarak yazılan veya bazı İslâmî fırkaların birinin diğerine vermiş olduğu cevapları ele alan birçok kitap da vardır.

Ancak, sahasında yazılmış tek eser olma özelliğiyle Şehristanî'nin "el-Milel ve'n-Nihal" adlı eseri bu konuda yazılan diğer eserlerden farklıdır.

Bu kitap, dinler, mezhepler ve fırkalar konusunda olduğu gibi, müellifin çağında bilinen metafizikle ilgili felsefî görüşler için de bir özet bilgi hazinesidir. Bu kitap Doğu'da ve Batı'da insanlar tarafından beğenilmiş ve takdirleri toplamıştır. Mesela: "el-Milel ve'n-Nihal" adlı kitabın tercümesinin önsözünde Alman bilgini Haarbrücker "Şehristanî'nin el-Milel ve'n-Nihal adlı kitabı ile Felsefe tarihindeki eski ile yeni arasındaki boşluğu doldurabilirsiniz" demiştir. Kendi çağındaki Yunan felsefesi mütehassıslarından olan Alman bilgini Malkh (ملخ), "Grek yazarlarının, Demokratis'ten aktardıkları sözler arasında bulamamasına rağmen, Şehristanî'nin Demokratis'e isnat ettiği sözlerin sıhhatinde şüphe yoktur" demektedir.

Ahmet Emin, "Kıssatü'l-Felsefeti'l-Yunaniyye" isimli kitabının önsözünde, Şehristanî'nin kıymetini azaltarak, ilmî değerine ta'n ederek ve şöhretini küçümseyerek aynen şöyle demektedir: "Şehristanî, Kaftî ve bunlar gibi müellifler hak ile batılı karıştırmışlardır. Çoğu zaman sözü söylemeyene atfetmişlerdir. Filozofun da hayatını yazarken sıhhatli tarihin kabul etmediği bilgiler verdiklerini ve o filozofa, putperest Yunanlı filozofların yaşantılarıyla bağdaşmayacak, kendi İslâmî hayallerini giydirdiklerini gördüm."

4 Şüphesiz ki Ahmed Emin, Şehristanî ile ilgili söylediklerinde doğruyu söylemeye muvaffak olamamıştır. Bunun delili de şudur:

Şehristanî "Tales'in Görüşü" başlığı altında aynen şöyle demektedir: "... Tales'in ilk icad edilen şeyi su olarak nakletmesi hayret vericidir. Ona göre, suyun her şekle girebilmesinden dolayı, gökte yerde ve ikisi arasındaki bütün cevherler de ondan çıkmıştır. Her var edilenin sebebi sudur. Cismi olan her unsurun bileşiminde su illeti vardır. Suyun donmasından arz; erimesinden de hava; havanın durulaşmasından ateş; duman ve buharlardan gök; esir'in[1] yanmasından da gezegenler meydana gelmiştir. Bu gezegenler belli bir sebepten dolayı tek bir merkez etrafında kendisinde meydana gelen şevkle dönmektedir."

Ahmed Emin de "Kıssatü'l-Felsefeti'l-Yunaniyye" adlı kitabının 19. sahifesinde "Tales" başlığı altında aynen şöyle demektedir: "İnsan fikri, varlığın bütün şekillerini içine alacak bir madde elde etmek istediğinde; onun o özelliklere sahip olduğunu aklın da kabul edebileceği madde türlerinin çok azıyla karşılaşabilir. İstenilen ilk maddenin türlü şekillere girebilen çok esnek bir madde olması gerekir. Herşeyi içine alabilmesi için özellik ve sıfatlarının sınırlı olmaması lazımdır. Deniz kenarında yaşayan, kendilerine denizin şekli sinmiş olan, sabah-akşam kulaklarında denizin uğultusu yereden insanlar için ilk madde hakkındaki görüşünün ne olacağını çözemez misinin? İşte o sudur.

Dünyanın tanıdığı ve bütün tarihçilerin felsefesini kabul ettiği ilk filozof olan Tales'in, bütün varlıkların kıvamı olarak suyu ilân etmesi hiç de tuhaf değildir. Bu insan, şu ağaç ve o taş arasında fark yoktur. Ancak onları meydana getiren suyun miktarı hususunda ihtilaf edilmiştir. Çeşitli şekillere dönüşüp buhar olarak havaya çıkan sonra yağmur olarak yeryüzüne inen, daha sonra da kışın soğuğu dokunduğunda kar olan su değil midir? Öyle ise su bazan gaz, bazan sıvı, bazan da katıdır. Zaten varlıktaki herşey de bu üç şeklin dışına çıkamaz."

"Tales'e göre, bütün kainatın kendisinden meydana geldiği ve tekrar ona döneceği ilk madde sudur." Öyle ise, Şehristanî'nin Tales'den aktardığı ile Ahmed Emin'in aktardığı arasındaki fark nedir? Aksine Şehristanî sathî ve basit gözüken Ahmed Emin'den ibarerelerinde ve konuları ele almada daha ince ve dikkatlidir.

Şehristanî, Tales'in su hakkındaki görüşleriyle, onun çağından önceki Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin bölümündeki konu arasında şöyle bir bağ kurmuştur: "Yaratılışın başlangıcı Allah'ın yarattığı bir cevherdir. Sonra Allah ona heybetle baktığında bütün cüzleri eriyerek su

1 Eskilere göre dokuzuncu felek olan esir, tortuya girmeyen, cisimlere nufuz edebilen, ses ve ışının dalgalanma kanalıyla uzantısı olan bir maddedir. (Çev.).

olmuştur. Sonra sudan buhar gibi duman çıkmıştır. Ondan gökleri ve deniz köpüğü gibi su yüzüne çıkan köpüklerden de yeryüzünü yaratmış; sonra, dağlarla da onu sabitleştirilmiştir."[2]

Halbuki Ahmed Emin Tales'in su hakkındaki görüşünü şöyle yorumlamıştır: Bu filozof deniz kenarında oturur, sabah-akşam su sesini işitirdi. Bu bozuk görüşe şöyle cevap verilebilir: Tales'in oturduğu aynı şehirde, deniz kenarında, oturan filozoflar vardır. Ancak onlar bütün varlıkların sudan çıktığını ve suyun ilk icad edilen olduğunu söylememişlerdir.

Şehristanî'nin "Anaksigoras'ın Görüşü" başlığı altında ele aldığı şu konuya bakınız: "Varlıkların başlangıcı, cüzleri birbirine benzeyen ilk cisimdir. Onlar his ve aklın anlayamadığı latif cüzlerdir. Aşağıda ve yukarıdaki varlıklar ondan meydana gelmiştir. Bileşik şeyler kendilerinden önceki basit şeyler, karışık şeyler de aynen öyle kendilerinden önceki birbirine benzeyen şeylerdir. Çünkü terkipler, kendilerinden önceki basit şeylerken, karışıklar da kendilerinden önce birbirine benzeyen cüzlerdir."

Forforyus'un Anaksigoras'tan aktardığına göre; "bütün şeylerin aslı tek cisim olup, herşeyin konusudur ve sonu yoktur. O, cismin ne olduğunu açıklamamıştır. Cisim unsurlardan mıdır? Yoksa ondan başka birşey midir? Bütün cisimler, cismanî güç, tür ve çeşitler ondan çıkmıştır".

Bu husus Ahmet Emin'de[3], sahife 22 de, şöyle belirtilmiştir: "Hayır! Varlığın aslının su olması mümkün değildir. Suyun esnekliği ve şekil alma kabiliyeti ne kadar yüksek olursa olsun, onlar belirli bilinen vasıflar olup, diğer maddelerden ayrılması mümkündür... Ancak 'varlığın' aslı,
6 şekli, sonu ve sınırı olmayan bir maddedir."

Şehristanî, "Anaksimenes'in Görüşü" başlığı altında aynen şöyle demektedir: "Anaksimenes'den aktarıldığına göre ilk yaratılan şeylerin birincisi havadır. Dünyadaki bütün yerdeki ve gökteki (ulvî-süflî) oluşumlar da ondan meydana gelmiştir."

"Bozulmayan, çürümeyen, ruhî letafet saf havadan oluşur ve o, kiri ve pisliği kabul etmez. Bozulan ve çürüyen fizikî yoğunluk havanın bulanıklığından oluşur ve o, kiri ve pisliği kabul eder. Havanın üstündeki âlemler havanın duruluğundan oluşmuştur; bunlar ruhlar âlemidir.

2 Yukarıda yaratılışla ilgili olarak bahsedilen bilgiler Kitab-ı Mukaddesi Tekvin 1. Bab'dadır. (Çev.).

3 Kıssatü'l-Felsefetü'l-Yunaniyye.

Havanın altındaki alemler ise havanın bulanıklığından oluşmuştur ki o da cisimler âlemidir. Ruhî dünyadaki varlıklardan ilk yaratılanların birincisi unsur olduğu gibi, cisimler dünyasındaki varlıklardan ilk yaratılanların birincisi de hava olmuştur."

"Anaksimenes de Tales'in yolunu takip etmiştir. Tales unsur ve suyu karşılıklı iki esas olarak kabul ederken, Anaksimenes de unsur ve havayı karşılıklı iki esas olarak kabul etmiştir."

Ahmed Emin adıgeçen eserin 24. sahifesinde şöyle demektedir: "Tales'in öngördüğü gibi varlığın aslı su olsaydı, bu aklı tatmin etmezdi. Çünkü su bütün dünyayı içine alacak kapsamda değildir. Şekli ve sınırı olmayan Anaksimondros'un maddesi tenkitden kurtulamadığı için, Anaksimenes de, suyun kapsayamadığı, Anaksimondros'un maddesinin ihtiyaç duyduğu sıfatları içine alan üçüncü bir madde olarak havayı seçmiştir. Havanın bilinen ve inkar edilemeyen bir çok sıfatları vardır. Aynı zamanda hava, varlığın her tarafına yayılır. Yeri kapladığı gibi göğün etrafını da doldurur. Hattâ nekadar ince olursa olsun eşya ve canlıların içine nufuz eder. Hayat, özünde, göğüste alınıp verilen havadan oluşan nefesler değil midir? Öyle ise, yoğunlaşarak, bazan da boşluklara girecek başka şeylerin meydana geldiği, kâinattaki bütün şeylerin kendisinden çıktığı ilk cevher odur. Hava iyice sıkıştığında ateşe dönüşür. Ateş de yükseldiğinden güneşleri ve ayları oluşturur. Hava yoğunlaştırıldığında buluta dönüşür, sonra bulut suyu indirir, suyun donmasından da toprak ve kayalar oluşur."

Bu örnekler Yunan felsefesi konusunda, doğruyu yanlışla karıştırmıştır diye itham ettiği Şehristanî hakkında Ahmed Emin'in nasıl bir cinayet işlediğini göstermeye yeterlidir.

Şehristanî'nin pekçok eseri vardır. Bunlardan bazılarını aşağıda belirteceğiz:

1. el-Musaraa: İbn Kayyım el-Cevziyye, İgasetü'l-Lehefan, Mustafa el-Babî el-Halebî, 1961, II / 263'de, bu eser hakkında şöyle demektedir: "Muhammed eş-Şehristanî, İbn Sina ile 'el-Musaraa' diye isimlendirdiği kitabıyla fikir münakaşasına girmiştir. Şehristanî bu kitabında, İbn Sina'nın alemin kadîmliğini savunan, ahireti, Allah'ın ilmini, kudretini ve O'nun dünyayı yaratışı konusunu inkar eden görüşlerini çürütmüştür. İnkar taraflarlarından birisi de Şehristani'nin "el-Musaraa" kitabına cevap olarak "Musaraatü'l-Musaraa" kitabını yazmış ve ona cevap vermeğe çalışmıştır. Biz bu iki kitabı da gözden geçirdik. el-Musaraatü'l-Musaraa adlı kitapta Allah'ın yeri ve göğü altı

günde yaratmadığı, hiçbir şeyi bilmediği, kendi gücü ve iradesi ile bir şey yapmadığı ve kabirlerdekini tekrar diriltemeyeceği ileri sürülmüştür. İbn Kayyım'ın yukarıda inkar taraftarı olarak belirttiği kişi, Nasîruddin et-Tusî'dir.

2. Nihayetü'l-İkdam Fi İlmi'l-Kelâm: Bu kitabı İngiliz şarkiyatçı Alpherd Guillaume, 1934 yılında, neşretmiştir.

3. el-Cüz'ül-Lezi La Yetecezzeu: Alpherd Guillaume bu kitabı bir öncekine ilâve olarak yayınlamıştır.

4. el-İrşadü ilâ Akaidi'l-Ibad: Şehristanî bu kitabını Nihayetü'l-İkdâm'da zikretmiştir.

5. Şübühatü Aristo, Tales, İbn Sina ve Nakziha: Şehristanî bunu da zikretmiştir.

6. Nihayetü'l-Evham: Şehristanî Nihayetü'l-İkdâm adlı kitabında buna da işaret etmiştir.

Bazı tarihçiler Şehristanî'ye başka kitaplar da atfetmişlerse de biz onlara rastlayamadık.[4]

El-Milel ve'n-Nihal adlı kitap, Farsça, Türkçe[5] ve Almanca dillerine çevrilmiştir. Aynı zamanda Avrupada birkaç kez olmak üzere İran, Hindistan ve Türkiye'de basılmıştır. Mısır'da birkaç baskısı görül-
8 düğü gibi bazıları da onu neşr, tahkîk etmiş ve yorumlamışlardır.

Bu kitabı tahkîk etmeyi düşündüğümde; Daru'l-Kutubu'l-Mısrıyye, Timur Kütüphanesinde, Ezher Üniversitesi Kütüphanesinde ve

4 Tarihçilerin zikrettiği başka eserleri de vardır. Bunlar:

a) Kitabü'l-Uyun ve'l-Enhar: Beyhakî, Lübavü'l-Ensab, Mushed Kth. No. 5730 V. 138.

b) Kıssatü'l-Musa ve 'l- Hıdır: Beyhakî, A.g.e.

c) Kıssatü'l-Menahic ve'l-Ayat: Beyhakî, A.g.e.

d) Şerh-i Sure-i Yusuf: Yakut, İrşadü'l-Erib İla Ma'rifeti'l-Edib. Leiden, 1910, III / 66.

e) Tarihu'l-Hukema: Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunun, I / 291.

f) Telhisu'l-Aksam li Mezahibi'l-Esnam fi'l-Kelam: Kâtip Çelebi, A.g.e. I / 472.

g) Kitabü'l-Mebde've'l-Mead: Yakut, A.g.e.

h) Gayetü'l-Meram fi İlmi'l-Kelam: Yakut, A.g.e.

i) Kitabü't-Dekaiku'l-Evham.

j) Mefatihü'l-Esrar ve Mesabihu'l-Ebrar: GAL-S. 1 / 763.

k) Meculis-i Mektube: Beyhakî, A.g.e.

l) el-Aktar fi'l-Usul: Yakut, A.g.e. (Çev.).

5 Mütercim pekçok yeri atlamış, tercüme ettiği yerlerde değişiklik ve ilâveler yaparak özet halinde neşretmiştir. (Çev.).

Camiatü't-Düveli'l-Arabiyye'deki (Arap Devletleri Birliği) yazma nüshaları gözden geçirmeyi uygun buldum.

Arap Devletleri Birliği Kütüphanesinde Fatih 3151 numara ile kayıtlı mikro film, çekimi sırasında meydana gelen arızadan dolayı, işe yaramaz olduğunu öğrendiğim için bakmadım. Bazan da onlar okuma aletlerinin bozuk olduğunu söylüyorlardı. Halbuki yurt dışına memurların gönderilmesi, oradan ham bantlar getirtilmesi, yazma eserlerin bu bantlara kaydedilmesi ve adı geçen kütüphanedeki memurların maaşları için büyük paralar harcanmaktadır. Bütün bunlardan sonra fertler ve toplum için ilmî yararlar beklersin, ne çok ne de az hiç bir şey bulamazsın.

Ancak 1117 H. (1705 M.) yılında yazılmış olan Daru'l-Kütübü'l-Mısrıyye'deki nüshaya gelince eksiklik, ibarelerde oynama, yer değişikliği ve okuma hatası vardır. Timuriyye nüshası ise, yazısı iyi olup, sonunda 1184 H. (1770 M.) yılında Daru's-Saltanat el-Aliyye'de yazıldığı belirtilmiştir.

Camia'l-Ezheriyye (Ezher Üniversitesi) kütüphanesindeki nüsha ise, 1089 H. (1678 M.) yılında, 598 H. (1201 M.) yılında yazılan nüshadan aktarılmıştır. Bu kütüphanede iki ayrı nüsha daha olup yazılış tarihleri bilinmemektedir.

Dipnotlarda belirttiğim bazı faydalı kitaplardan yararlandım. Mesela: Ebu'l-Hasan el-Eşarî'nin "Makalatü'l-İslâmiyyin"; Abdu'l-Kahir el-Bağdadî"nin "El-Fark Beyne'l-Fırak"; Biruni'nin "Tahkiku Mali'l-Hind Min Makule";. "el-Kâmil Li'l-Mübred" ve okuyucunun da göreceği gibi, W. Cureton'un ve eş-Şeyh Muhammed Fethullah Bedrân'ın baskılarından da çok yararlandım. Şehristanî'nin yapmış olduğu, Kitabın bablara ve fasıllara ayrılması ve bir çok başlıkların konulması,
9 okuyucuya kolaylık olsun diye, tarafımdan yapılmıştır.

Şehristanî'nin kitabında bahsetmediği, eski Mısırlıların, Çin ve Japon dinleri gibi eski dinlerden de, müellifin hatırasını canlı tutmak gayesiyle, onun takip ettiği yol ve metodu izleyerek, kitabın sonuna özet bir ek (zeyl) yapmayı uygun gördüm. Yeni çıkan Bahâîlik ve Kâdiyanîlik gibi fırkaları da ele alıyorum. Başarı ve yardım Allah'tandır.

Muhammed Seyyid GEYLÂNÎ

10 Kahire, 25 Muharrem 1381 H.
8 Temmuz 1961 M.

Rahmân ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla

Allah'ın bütün övgü sıfatlarıyla kendisine şükredenlerin hamdiyle Allah'a, bütün nimetlerine, Allah'ın lâyık olduğu mubarek ve güzel hamd ile hamdederim. Allah'ın bütün duası, Peygamberlerin sonuncusu, rahmet elçisi, Muhammed Mustafa'ya, O'nun güzel ve temiz ehline olsun.

Bu duanın bereketi kıyâmete kadar devam etsin. Allah'ın İbrahim'e ve onun ehline yaptığı dua gibi, O, Hamîd ve Mecid'dir.

Daha sonra Allah bana, dünyadaki din, millet, arzu ve mezhep sahibi insanların "makalelerini" inceleme imkânı verdiğinde; onların kaynaklarına, çıkış yerlerine, sağlam kaynaklı bilgileriyle meşhur olanlarına vakıf olduğumda, bunları din sahibi insanlarla mezhep sahibi insanların hepsini içine alan, okuyanlara ibret, bundan ibret alanlara da bir ışık olsun diye, bir özette toplamak istedim.

Asıl konuya girmeden önce beş mukaddimeyi sunmam gerekmektedir:

I. Mukaddime: Bir bütün olarak dünya insanlarının kısımlarının açıklanması hakkındadır.

II. Mukaddime: İslâm fırkalarının sayısının yapıldığı bir kanunun belirtilmesi hakkındadır.

III. Mukaddime: Yaratılmış olanlarda meydana gelen ilk şüphenin açıklanması, kaynağının kim olduğu ve kimin ortaya çıkardığı hakkın-
11 dadır.

IV. Mukaddime: İslâm milletinde meydana gelen ilk şüphenin açıklanması, onun bölümlere nasıl ayrıldığı, kaynağının kim olduğu ve kim tarafından ortaya çıkarıldığının açıklanması hakkındadır.

V. Mukaddime: Bu kitabın matamatik metodu üzerine tertip edilmesinin sebebinin açıklanması hakkındadır.

I. MUKADDİME

Bütün dünya insanlarının bir bütün olarak taksiminin açıklanması hakkındadır.

1. Dünya insanlarını yedi iklime göre bölenler vardır. Onlar, renklerin ve dillerin belirttiği, tabiat ve kişiliklerin değişikliklerine göre iklime ayrı bir yer vermişlerdir.

2- Bunlardan bazıları da Doğu, Batı, Güney, Kuzey gibi dört yöne ayırmıştır. Tabiatların değişikliğine, kanunların farklılıklarına göre her yönün hakkını vermişlerdir.

3. Bazıları da milletlere göre bir ayırıma giderek büyüklerini Arap, Acem, Rum ve Hint olarak dörtte toplamışlardır. Sonra her iki milleti birbiriyle eşleştirmişlerdir. Eşyaların özelliklerini meydana çıkarma, meselelerin mahiyet ve hakikatlarına, ruhanî meseleleri kullanma durumlarına göre hüküm vermede Araplarla Hintliler bir mezhep üzerine yaklaşmaktadır. Eşyanın tabiatına, kemiyet ve keyfiyet durumlarına göre hüküm verme ve fizikî meseleleri kullanma eğilimleriyle de Rum ve Acemler bir mezhep üzerine yakınlık göstermişlerdir.

4. Bazıları da görüş ve mezheplere göre sınıflandırmışlardır. Bu kitabı yazmadaki amacımız da budur. Onlar, birinci doğru sınıflandırmaya göre, dinler, milletler, kendi fikir ve görüşlerine uyanlar olarak
12 bölünmüşlerdir.[1]

Genel olarak Mecûsî, Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanlar din ehli olanlardandır. Filozoflar, Dehrîler,[2] Sâbiîler, Gezegen ve Putlara tapanlarla Brahmanlar da kendi fikir ve görüşlerine uyanlardır.

Onlardan her biri gruplara ayrılır. Kendi fikir ve görüşlerine göre hareket edenlerin "makale"leri belirli bir sayı ile sınırlandırılamaz. Gelen haberlere göre din mensuplarının mezhepleri sınırlanmıştır. Mecûsîler yetmiş; Yahudiler yetmişbir; Hıristiyanlar yetmişiki; Müslümanlar da yetmiş üç gruba ayrılmıştır. Bu gruplardan kurtulan sadece birisidir. Birbirine zıt iki mesele bir noktada karşılaştığında, karşıtlık esasına göre, iki zıt meselenin birleşmesi mümkün değildir. Bunlardan biri doğru ise diğer yanlıştır. Zaten hak bunlardan sadece biriyle beraber olur. Mâkul meseleler esasına göre iki zıt görüşteki tezin ikinsinin de haklılığına ve doğruluğuna hüküm vermek imkânsızdır. Her aklî meselede hak bir olduğuna göre, bütün meselelerdeki hakkın bir grup ile birlikte olması gerekir. Bizim nakil yoluyla bildiğimiz bu meseleyi Allah Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde haber vermektedir: "Yarattıklarımızdan bir ümmet vardır ki hak ile doğru yolu bulurlar ve onunla doğru hüküm verirler."[3] Hz. Peygamber de bir Hadîsinde "Ümmetim yetmişüç fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan kurtulan yalnız biridir. Geriye kalanlar helâk olacaktır.

---

1 "el-Milel" kelimesi ilâhî menşeli dinler karşılığında; "el-Ehva ve'n-Nihal" de kendi fikir ve görüşlerine uyanlar karşılığında kullanılmıştır. Biz bundan sonra bu iki kelimeyi kullanacağız. (Çev.)

2 Zamanın bâkîliğine inanıp, âhirete de inanmayanlardır.

3 Araf, 181

Kurtulan hangisidir? Diye sorulduğunda, Ehli Sünnet ve'l-Cemaattir. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat hangisidir? Denildiğinde, bugün benim ve sahabemin içinde bulunduğu fırkadır" buyurmuştur.[4]

Bir başka Hadîsinde Hz. Muhammed: "Ümmetimden bir taife kıyâmet gününe kadar hak üzere görünmeye ve hakkı desteklemeye devam edecektir."[5]

Yine bir başka Hadîsinde Hz. Peygamber (S.A.V.) "Benim ümmetim
13 sapıklık üzerine birleşmez"[6] buyurmuştur.

II. MUKADDİME

İslâm gruplarının sayımının yapıldığı kanunun belirtilmesi hakkındadır.

İslâm gruplarının sayımı ile ilgili makale sahiplerinin metodlarının asıl ve metne dayalı bir kanunu olmadığını; varlığından haber veren bir kural üzerinde de bulunmadığını biliniz. Bu müelliflerin, fırkaların sayımında bir metod üzerine birleştiklerine de rastlamadım.

Herhangi bir konuda veya sahada bir makale ile başkasından ayrılan kişinin makale sahibi olmadığı kesin olarak bilinmektedir. Aksi takdirde makaleler sayılmaz hale gelirdi. Cevherlerin hükmü hakkında bir meselede ayrıcalık gösteren kişi, makale sahipleri sırasına girmiş sayılırdı. Öyle ise, temel ve asıl olan meselelerde bir kurala ihtiyaç vardır ki, bu kurallardaki ihtilaf makale; bu görüşün sahibi de makale sahibi sayılabilsin.

Makale sahiplerinden bu kurala uyan hiç bir kimseyi görmedim. Ancak onlar, belirtilmiş bir kanun üzere olmaksızın, bir dinin mezheplerini geniş bir şekilde kendilerine nasıl uygun gelmiş ve nasıl bulmuşlarsa, devam eden bir geleneğe uygun olarak ele almışlardır. Ayarlayabildiğim ve elde edebildiğim kadarıyla bunları dört büyük temel kaide içinde toplamağa çalıştım. Onlar da esas büyük mezheplerdir.

İlk kural: Sıfatlar ve sıfatlardaki vahdaniyet. Bu sıfatlar bir grubun kabul edip diğer grupların kabul etmediği ezelî sıfatlar konusunu ele almaktadır. Zatî sıfatlar ve fiilî sıfatların açıklanmasıyla Allah için nelerin vacip, caiz ve muhal olduğu açıklanmış olacaktır. Bu konularda Eşariyye, Kerramiyye, Mücessime ve Mu'tezile arasında ihtilaf vardır.

4 Darimî, Siyer-75 (Çev.).

5 Buharî, İğtisam 10; Müslin, İman, 247, İmaret, 180, 181, 183 (Çev.).

6 İbn Mace, Fiten, 18 (Çev.).

İkinci kural: Kader ve kaderdeki adalet. Bu da, bazılarının kabul ettiği, bazılarının kabul etmediği, kaza, kader, cebir, kazanç, hayır ve şerri dileme, takdir olunan ve bilinen konuları içine almaktadır. Bu
14 konuda da Kaderiyye, Neccariyye, Cebriyye, Eşariyye ve Keramiyye arasında ihtilaf vardır.

Üçüncü Kural: Va'd,[7] Vaîd,[8] isimler ve hükümler. Bunlar da, bir grubun bir yönünüyle kabul ettiği, diğerinin reddettiği iman, tevbe, korkutma, tehir etme, düşünme ve saptırma gibi konuları içine almaktadır. Bu konularda Mürcie, Vaîdiyye, Mu'tezile, Eş'ariyye, Keramiyye arasında ihtilaf vardır.

Dördüncü Kural: İşitme, akıl, peygamberlik ve imamet. Bunlarda; tahsin (güzelleştirme), takbih (çirkin gösterme), iyi ve en iyi, lütuf ve peygamberlikteki masumluk gibi meseleleri içine almaktadır. İmametin şartları bir gruba göre nassa, bir başka gruba göre de icmaya dayanmaktadır. Nassı kabul eden mezhebe göre, bunun nasıl geldiği; icmayı kabul eden mezhebe göre de bunun nasıl isbat edildiğidir. Şia, Hariciler, Mu'tezile, Keramiyye, Eş'ariyye arasında bu konuda ihtilaf vardır.

Millet imamlarından birini tek başına bu konularda bir makale sahibi olarak bulduğumuzda, o kişinin makalesini mezhep, cemaatını da fırka olarak kabul ederiz. Bir meselede ayrı kalan birini bulursak, onun ne makalesini mezhep, ne de cemaatını fırka olarak kabul ederiz. Böyle birini, başkasının makalesine uyum gösteren ve aynı konuda makalesi bulunan birinin grubu içinde kabul ederiz. Onun diğer makalelerini tek başına mezhep sayılmayan dallara iade ederiz. Makaleler sonsuza kadar gitmez. Anlaşmazlık kurallarını teşkil eden meseleler belirlendiğinde İslâm fırkalarının bölümleri açıklık kazanmaktadır. Bunların büyükleri de bir biriyle kaynaştıktan sonra dört olarak sınırlandırılmıştır.

İslâm Fırkalarının Büyükleri Dörttür:

1- Kaderiyye, 2- Sıfatiyye, 3- Hariciyye, 4- Şia.

Daha sonra bu fırkalar birbirleri ile birleşmektedir. Her fırkada kendi içinde sınıflara ayrılmaktadır. Böylece bunlar yetmişüç fırkaya
15 ulaşmaktadır.

Makale kitapları olanların sıralamada iki metotları vardır:

1- Meseleleri bir esas olarak koyup, o meseleleri her mezhebin fırka ve taifelerine göre ele almak.

7 İyiyi söz vermek.

8 Kötü sonuçtan korkutmak.

2- Adamları ve makale sahiplerini esas olarak kabul edip, sonra onların mezheplerini mesele mesele ele almak.

Bu özetin sıralanmasını, bölümlerin daha sağlam ve hesap bakımından daha düzenli olduğu için, bu son metod üzerine tertip ettim.

Benim bu çalışmamda koyduğum şart; her fırkanın mezhebini kendi kitaplarında bulduğum şekliyle, onların ne yanında ne de karşısında olmaksızın, doğrusunu yanlışından, hakkı batılından ayırmaksızın ele almaktır. Zaten hak ve batılın ışıkları aklî deliller çerçevesinde zeki insanlar için bilinmektedir. Başarı Allah'tandır.

II. MUKADDİME

Yaratılışta meydana gelen ilk şüphe, onun başlangıçtaki kaynağının ve sonra ortaya çıkaranın kim olduğunun açıklanması hakkındadır.

Yaratılışla ilgili ilk şüphenin, Allah'ın laneti üzerine olsun, İblis tarafından meydana getirilen şüphe olduğu bilinmektedir. Bunun kaynağı, İblis'in nas karşısında kendi görüşünden başka birşey kabul etmemesidir. Allah'ın emrine karşı kendi arzusunu seçmesi, kendisinin yaratıldığı madde olan ateşi, Hz. Adem'in yaratılmış olduğu topraktan üstün görerek kibirlenmesidir.

Bu şüpheden ortaya çıkan yedi kol, bid'at ve dalâlet mezheplerine dönüşünceye kadar, yaratılanlar arasında yayılarak insanların zihinlerine geçmiştir. Bu şüpheler Luka, Markos, Yuhanna ve Matta adı verilen dört incilin açıklamalarında ele alınmıştır. Tevrat'ın çeşitli yerlerinde de, Şeytan'ın (Hz. Adem'e) secde ile emredilmesinden ve
16 onun bundan kaçınmasından sonra meleklerle ikisi arasında, münazaralar şeklinde zikredilmiştir.

O tartışmalardan biri şöyle nakledilmiştir: Ben Yüce Yaratıcı'nın, benim ve bütün yaratılanların tanrısı, âlim, kâdir, kudretinden ve iradesinden sorulmayan, ol dediği zaman her istediği olan, her şeyi yerine uygun bir şekilde yerleştiren olduğunu kabul ederim. Ancak hikmetinin tecellisine yönelen bazı sorular vardır. Melekler de onlar nelerdir ve kaçtır diye sordular? Allah'ın laneti üzerine olsun (Şeytan) yedidir dedi:

1- Beni yaratmadan önce, benden ne gibi davranışın çıkacağını ve benden neyin meydana geleceğini biliyordu. Öyle ise, beni niçin ilk olarak yarattı? Beni yaratışındaki hikmek nedir?

2- O (Allah), beni kendi isteği ve iradesi gereğince yaratmıştır. Öyle ise, niçin beni kendisini tanımak ve itaat etmekle mükellef kıldı?

Kendisi bir itaattan yararlanmadıktan ve kötülükten zarar görmedikten sonra bu teklifteki hikmet nedir?

3- Allah beni yarattı ve mükellef kıldı. Ben de bilerek ve itaat ederek onun teklifine bağlı kaldım, O'nu tanıdım ve itaat ettim. Öyle ise niçin beni Hz. Adem'e itaat ve secde etmekle mükellef kıldı? Benim Allah'ı tanımamda ve ona itaatımda hiçbir şey artıracak olmadığı halde özellikle bu teklifteki hikmet nedir?

4- Beni mutlak olarak yaratıp mükellef kıldı. Özellikle de bu teklifi yerine getirmemi istedi. Bundan dolayı Hz. Adem'e secde etmediğimde beni niçin lanetleyerek Cennetinden çıkardı? "Ben senden başka kimseye secde etmem" sözünden başka bir kötülük işlemediğim halde bundaki hikmet nedir?

5- Beni mutlak ve özel olarak yarattı ve mükellef kıldı. Niçin benim yolumu Hz. Adem'e uğratarak onu benim Cennetten çıkışıma vesile yaptı da ben de ikinci defa Cennete girerek vesvesem ile onu aldattım? Böylece o yasaklanan ağaçtan yedi. Bunun üzerine (Allah) benimle beraber onu da Cennetten çıkardı. Bundaki hikmet nedir? Allah benim Cennete girmemi engelleseydi Hz. Adem de orada dinlenir ve sonsuza kadar kalırdı. Bundaki hikmet nedir?

6- Allah beni umûm ve husûs olarak yarattı ve mükellef kıldı, lanetledi ve sonra da yolumu Cennete uğrattı. Bu da Hz. Adem ile benim aramda düşmanlığa sebeb oldu. Öyle ise benim onları görüpte, onların beni görmediği halde, benim vesvesem onlara etki ettiği, onların çabaları, kuvvet, kudret ve imkanları bana tesir etmediği halde Allah niçin beni
17 Adem'in zürriyetine musallat etti? Şayet onları bundan çeviren olmaksızın bir fıtrat üzere yaratsaydı, onlar temiz (emri) işiten ve itaatkâr olarak yaşarlar, bu da onlar için iyi ve hikmete daha uygun olurdu. Bundaki hikmet nedir?

7- Bütün bunları kabul ediyorum. Mutlak ve mukayyet olarak beni yarattı ve mükellef kıldı, itaat etmediğimde Allah beni lanetledi ve kovdu. Cennete girmek istediğim zaman bana imkan verdi ve yolumu da oraya uğrattı. Görevimi yaptığımda da beni çıkararak Adem oğullarına musallat etti. Ben ondan mühlet istediğimde bana niçin mühlet verdi? Ben Allah'dan "insanlar dirilinceye kadar bana mühlet vermesini"[9] istedim. O da "belirli bir güne kadar sen mühlet verilenlerdensin dedi."[10] Allah beni hemen helâk etse idi, Hz. Adem ve insanlar benden rahat

9 Araf, 13.
10 Hıcr, 37-38.

eder, dünyada hiç bir kötülük kalmazdı. Bundaki hikmet nedir? Dünyanın kötülük ile karışmasından hayır düzeni üzerine kalması daha iyi değil mi idi?

(Şeytan), her konuda ileri sürdüğüm delilim bunlardan ibarettir, dedi.

İncili şerheden dedi ki: Allah Meleklere (A.S.) şöyle söyleyin diye vahyetti: Ey Şeytan! Sen ilk teslîminde ben; senin ve bütün yaratılanların ilâhı olduğumda sadık ve samimî değildin. Eğer benim âlemlerin Rabbı olduğumu gerçekten tasdik etseydin benimle "niçin" meselesi üzerinde mahkemeleşmezdin. Ben öyle bir Allah'ım ki benden başka hiç bir tanrı yoktur, yaptığımdan sorulmam, yaratılanlar ise yaptığından sorulur. Bu zikrettiğim Tevrat'ta bulunduğu gibi İncil'de de belirttiğim şekilde yazılıdır.

Bir müddet şöyle düşünüyor ve diyordum ki: Şüphesiz olarak bilinmektedir ki, âdemoğlu için var olan bütün şüpheler; taşlanan şeytanın saptırmaları, onun vesveseleri ve ondan doğan şüphelerden gelmiştir. Eğer şüpheler yedi olarak sınırlandırılmışsa, bid'atların büyükleri ve sapıklıklar yediye döner. İbareler değişse metotlar ayrılsa bile dalâlet, küfür ve eğrilik (Haktan sapma) fırkalarının şüpheleri bu yediyi aşamaz; bunlar dalâlet türlerinin tohumları gibidir. Hepsi hakkı itiraf ettikten
18 ve nas karşısında arzuya yöneldikten sonra emrin inkarına döner.

Bunlarla beraber Allah'ın duası hepsinin üzerine olsun, Nuh, Hud, Salih, İbrahim, Lut, Şuayb, Musa, İsa ve Hz. Muhammed ile mücadele edenlerin hepsi şüphelerini ortaya çıkarmada ilk mel'unun (şeytan) yolunu takip etmişlerdir. Bunun neticesi, kendi sorumluluklarını atarak, yasa sahiplerini ve onların sorumluluklarının hepsini inkar etmeye yöneliktir. Onların "İnsanlar mı biz doğru yola götürecek"[11] sözleriyle şeytanın "Senin çamurdan yarattığına mı secde edeceğim"[12] sözü arasında fark yoktur. Cenab-ı Allah'ın şu âyetinde "Kendilerine hidayet geldiği halde insanları iman etmekten, ancak "Allah, Peygamber olarak insanı mı gönderdi?"[13] demeleri dışında hiçbir şey engel olmamıştır. Görüş ayrılığının temelini teşkil eden bu âyetin anlamının inanmalarına engel olduğu açıktır. Şeytan, başlangıçta (Allah'ın) "Sana emrettiğim halde secde etmene ne engel oldu (sorusuna), ben ondan daha üstünüm, beni ateşten onu da çamurdan

11 Teğabun, 6.

12 İsra, 61.

13 İsra, 94

yarattın diyerek"[14] cevap vermiştir. Şeytanın yolunu takip edenler de aynen şeytan gibi "nerdeyse ne istediğini bile açıklayamayan ve zayıf olan birinden ben daha üstünüm"[15] demişlerdir. Biz öncekilerin sözlerini sıra ile gözden geçirdiğimizde sonrakilerin sözlerine uygun olduğunu buluruz. Allah, "Onlardan öncekiler de tıpkı onların söyledikleri gibi söylemişlerdir. Onların kalpleri de birbirine benzemektedir"[16] buyurmuştur. Bir başka âyet de "Onların daha önce yalanladıkları şeye iman edici olmadıkları"[17] belirtilmektedir.

İlk lânetlenen şeytan, aklı, muhakeme yapılamayacak şeyde muhakeme için esas aldığında, yaratıcının hükmünü yaratılanlara, yaratılanların hükmünü de yaratıcıya uygulaması lâzım gelir. Birincide yaratıcının hükmünü yaratılanlara vererek kul için aşırılığa, ikincide de yaratılanların hükmünü yaratıcıya vererek yaratan için eksiltmeye gitmiştir.

İlk şüpheden doğan mezhepler şunlardır: Hulûliyye, Tenasuhiyye, Müşebbihe ve Rafızîlerin aşırılarıdır. Bunlar insanlardan birini tanrılık vasıfları ile niteleyerek aşırılığa kaçmışlardır.

İkinci şüpheden de Kaderiyye, Cebriyye, Mücessime mezhepleri meydana gelmiştir. Bunlar da Allah'ın vasıflarında eksikliğe kaçarak yaratıkların sıfatları ile O'nu nitelemişlerdir.

Mu'tezile fiilleri benzetici, Müşebbihe ise sıfatlarda hulûliyecidir. Bunlardan her birinin bir tarafı eksiktir. Ondan gelen iyi ise bizimki de iyidir. Bizimki kötü ise O'nunki de kötüdür diyen, yaratanı yaratılana
19 benzetmiş olur. Yüce Yaratıcının nitelendiği şey ile yaratılan da nitelenir veya yaratılanın nitelendiği şey ile Yüce Yaratan da nitelenir diyen, haktan ayrılmış olur. Kaderiyyenin aslı; her şeyde illiyet (sebep) aramasıdır. Bu da ilk lânetlinin (şeytan) aslındandır. O önce yaratılanda sebebi, ikinci olarak da yükümlülükte hikmeti, üçüncü olarak da Adem'e (A.S.) secde yükümlülüğündeki yararı istemiştir. Bundan da Hariciler mezhebi ortaya çıkmıştır. Allah'ın dışında kimseye hüküm yoktur, biz insanları da hakem olarak kabul etmeyiz diyenlerin bu sözleri ile; Senden başka kimseye secde etmem diyen şeytanın sözü arasında fark yoktur. "Kurutulmuş ve şekil verilmiş çamurdan yarattığın beşere secde mi edeyim?"[18] Özet olarak "Bu meselelerin iki ucu da kötüdür". Sıfat-

14 Araf, 12.
15 Zuhruf, 52
16 Bakara, 118.
17 Yunus, 74.
18 Hıcr, 33.

ların inkarı konusunda iptale varan Mu'tezile, yanlış zanlarının neticesi olarak, vahdaniyette aşırılığa kaçmıştır. Müşebbihe de, yaratıcıyı cisim sıfatları ile nitelendirerek eksiltmeye gitmiştir. Rafızîler ise, peygamberlik ve imamet konularında ileri giderek hulûle ulaşmışlardır. Hariciler de insanların hakemliğini kabul etmeyerek eksiltmeye gitmişlerdir.

İnsan bu şüphelere baktığında hepsinin kaynağının melun şeytanın şüphelerinden olduğunu görür. Kur'ân-ı Kerîm "Sizin açık bir düşmanınız olan şeytanın adımlarını takip etmeyiniz"[19] buyurarak bugün görünen şeylerin kaynağının başlangıçta şeytanın yaptıkları olduğuna işaret etmiştir.

Hz. Peygamber "Kaderîler bu ümmetin Mecusîleri[20], Müşebbihe bu ümmetin Yahudileri, Rafzîler ise Hıristiyanlarıdır" diyerek, bu ümmetin sapıklıkta olan her bir fırkasını, geçmiş ümmetlerin sapıklıkta olan bir ümmetine benzetmiştir.

Hz. Peygamber özet olarak şöyle buyurmuştur: "Siz, okun tüyleri ve ayakların birbirlerini takib ettiği gibi, sizden önceki ümmetlerin yol-
20 larını, onlar kertenkelenin deliğine girseler bile takip edeceksiniz".[21]

IV. MUKADDİME

İslâm milletinde meydana gelen ilk şüphenin açıklanması, nasıl dallandığı, ilk kaynağı ve ortaya çıkaranın kim olduğu hakkındadır.

Son zamanlarda meydana gelen şüphelerin eskiden meydana gelenlerin aynısı olduğunu ele almıştık. Her peygamber zamanını, her şeriat ve millet devrini şöyle açıklayabiliriz: Her ümmetin son zamanında meydana gelen şüpheler, o milletin ilk zamanında çoğu münafık olan, kâfir ve inkarcılar tarafından meydana gelen şüphelerden doğmuştur. Her ne kadar zaman uzaklığı sebebi ile geçmiş ümmetlerdeki durum bize gizli kalmışsa da, bu ümmetteki şüphelerin tamamının peygamberimiz zamanındaki münâfıklardan kaynaklandığı bu ümmete gizli değildir. Onlar, Hz. Peygamberin emrettiği ve yasakladığı şeylerdeki hükmüne razı olmadılar. Fikir yürütülmesi mümkün olmayan konulara girerek kendilerini ilgilendirmeyen, içine girmeleri ve soru sormaları istenilmeyen konularda sorular sorarak, esasen istenilmeyen alanlarda batıl ile mücadele ettiler.

19 Bakara, 168.

20 Ahmed İbn Hanbel, Müsnet; II/8b, V/407; Ebu Davud, Sünnet, 17.

21 Ahmed İbn Hanbel, Müsned 4/,175, Buhari, Enbiya, 50.

Zi'l-Huveysire et-Temîmî'nin: "Adil ol ey Muhammed, çünkü sen adaletli davranmıyorusun" sözüne itibar edilmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Ben adil olmaz isem kim adil olur" buyurmasına karşılık melun; "Bu, Allah'ın rızası kasdedilmeyen bir paylaştırmadır" diyerek ona karşılık vermiştir. Bu ise Hz. Peygambere açık bir karşı gelmedir. Hak imama itiraz eden bir kişi harici olduğuna göre, Hz. Peygambere itiraz eden harici olmaya daha lâyıktır. Bu söz; aklı ölçü kabul ederek bir işi iyi veya kötü göstermek, nas karşısında arzuya göre hüküm vermek, yine aklı ölçü alarak emre karşı kibirlenmek değil midir? Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Bu adamın aslından bir kavim çıkacak ki, bu kavim okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaktır."

Uhud harbinde münafıklardan bir grubun durumu nazarı itibara
21 alınarak Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurulmaktadır: "Bu işten bize bir şey var mı?"[22] "Eğer bu işten bize bir şey olsaydı burada öldürülmüş olmazdık"[23] dediği, bir başka grubun da, "Biz, Allah'ın dilediği zaman doyurabileceği kimseleri mi doyuralım?"[24] dediklerini Kur'an-ı Kerim haber vermektedir ki bunlar cebrin dışında bir açıklama mıdır?

Allah'ın azametini düşünerek ve fiillerindeki tasarrufu ile ilgili olarak O'nun zâtı hakkında mücadele edenler şu Âyet-i Kerîme'de korkutulup bundan yasaklanmışlardır: "Allah'ın zatında münakaşa edenlere Allah yıldırımlar göndererek dilediğine onu isabet ettirir. Allah intikam alma gücü kuvvetli olandır."[25] Bu düşmanca münakaşalar, Hz. Peygamberin gücü, kuvveti ve beden sağlığı yerinde olduğu zaman ortaya çıkmıştır. Münâfıklar ise Müslüman görünüp inkârlarını gizleyerek aldatıyorlardı. Onların iki yüzlülükleri her zaman Allah'ın hareket ve duruşlarına itiraz ile ortaya çıkıyordu. Bu itirazlar tohum gibi olup, şüpheler de tohumlardan çıkan bitkiler gibidir.

Ancak Hz. Peygamber'in hastalığı zamanında ve vefatından sonra sahabe arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar ise, denildiği gibi, içtihadî fikir ayrılıkları olup bundan amaçları; İslâm yasalarının uygulanması ve din metodlarının devamını sağlamaktı.

İmam Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhari'nin Abdullah ibn Abbas (R.A.) isnadı ile verdiği habere göre, Rasulullah'ın hastalığında ortaya çıkan ilk tartışma şudur: Rasulullah'ın ölümü ile neticelenen hastalığı şiddetlendiğinde: "Benden sonra dalâlete düşmeyesiniz diye yazı yazmam için bana bir kağıt kalem getirin" buyurdu. Hz.

22, 23 Al-i Imran, 154.
25 Yasin, 47.
25 Ra'd, 13.

Peygamberin ağrıları arttığı zaman Hz. Ömer'in "bize Allah'ın kitabı yeter" demesi üzerine gürültü çoğalmıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Benim yanımda tartışılmaması gerekir" buyurmuştur. Bu haberin neticesinde İbn Abbas (R.A.), iyiliklerin hepsi, bize ulaşamayan Hz.
22 Peygamberin yazacağı şeyde idi, demiştir.

İkinci görüş ayrılığı: Hz. Peygamberin hastalığı esnasında "Usame'nin ordusunu hazırlayınız. Allah'ın laneti onun ordusuna katılmayanın üzerine olsun" emri üzerine çıkmıştır. Usame Medine'den çıktığı zaman bir grup Hz. Peygamberin emrine uymamız gerekir derken, diğer bir grup da Hz. Peygamberin hastalığı artmıştır, bizim kalplerimiz onun ayrılığına dayanamaz, sabrederek durumun ne olacağını görelim demiştir.

Muhaliflerin din işlerinde etkili olan görüş ayrılıklarını taşırmış olabileceklerinden dolayı değil; kalplerin zelzele geçirdiği ve işlerin karıştığı bir anda, İslâm yasalarının uygulanmasında ortaya çıkmış olan etkili fitnenin bastırılması için karşıt iki görüşü burada ele aldım.

Üçüncü görüş ayrılığı: Hz. Peygamberin vefatı konusudur. Ömer İbn Hattab, "Kim Hz. Muhammed öldü derse onu bu kılıcımla öldürürüm, ancak Hz. İsa'nın göğe kaldırıldığı gibi o da göğe kaldırılmıştır " dedi. Ebu Bekr ibn Kuhafe de, "Kim Muhammed'e tapıyorsa Muhammed ölmüştür, kim Muhammed'in Tanrısına tapıyorsa O diridir, ölmemiştir ve kesinlikle ölmeyecektir" dedi ve şu Âyeti okudu: "Muhammed Resul'den başka birşey değildir. Kendisinden önce de Resuller geçmiştir. Ölür veya öldürülürse arkanız üzere döner misiniz? Kim arkası üzere dönerse Allah'a hiçbir şey zarar veremeyecektir ve Allah şükredenleri mükafatlandıracaktır."[26] Müslümanlar Ebu Bekr'in sözüne dönmüşler ve Hz. Ömer de "Ebu Bekr okuyuncaya kadar sanki ben bu Âyet-i Kerîme'yi hiç duymadım" demiştir.

Dördüncü görüş ayrılığı: Hz. Peygamberin defnedileceği yer konusundadır. Mekkeli Muhacirler Hz. Peygamberin doğduğu, canının ısındığı, ayağının bastığı, ailesinin vatanı ve gezindiği yer olduğu için Mekke'ye iadesini istemişlerdir. Medineli Ensar ise, Hicret diyarı, yardım aldığı yer olduğu için Medine'ye defnini istemişlerdir. Bir başka grup ise peygamberlerin defnedildiği yer olduğu ve oradan göğe çıktığı için Beytü'l-Makdis'e nakledilmesini istemişlerdir. Hz. Peygamberin "Peygamberler nerede ölürlerse oraya defnedilirler" hadisine dayanarak Medine'ye defnedilmesinde ittifak etmişlerdir.
23

26 Al-ilmran, 144.

Beşinci görüş ayrılığı: Müslümanlar arasında en büyük görüş ayrılığı, imamet konusundadır. Bu konuda çekilen kılıç, hiçbir zaman İslâm'ın diğer bir kuralı için çekilmemiştir.

Muhacirlerle Ensar, bizden bir emir, sizden bir emir diyerek görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Ensar, başkanları olan Sa'd b. Ubade el-Ensarî üzerinde anlaşmaya varmıştır. Tam bu arada Ebu Bekr ile Ömer Benî Saîde Çardağına gelmişlerdir. Hz. Ömer bu husûsu şöyle anlatmaktadır: "Yolda kendi kendime konuşacağım şeyi düşünerek çardağa gelip konuşmak istediğimde Ebu Bekr: Sus ey Ömer!' diyerek Allah'a övgü ve senada bulunduktan sonra benim düşündüğüm şeyleri gaybdan haber verircesine ele aldı. Ensar'ın bu konuşmayla ilgilenmesinden önce ben Hz. Ebu Bekr'in elini sıkdım, insanlarda elini sıkarak bey'at ettiler. Allah bu işi başlangıçta böyle kolaylaştırarak fitneyi dindirmiş oldu. Bunlardan anlaşılacağı gibi, Hz Ebu Bekr'e biat çok ani olmuş, bundan doğacak şerden de Allah Müslümanları korumuştur.

Hz. Ebu Bekr'in Hz. Peygamberden rivayet ettiği "imamlar Kureyştendir" hadisi üzerine Ensar davasından vazgeçmiştir. İşte Çardak'ta cereyan eden bey'at da budur. Hz. Ebu Bekr camiye geldiğinde Haşim Oğullarından bir grup, Ümeyye Oğullarından Ebu Süfyan hariç, bütün Müslümanlar etrafına yığılarak ona bey'at etmişlerdir. Bunun yanında Hz. Ali de, Resulullah'ın emri üzerine, onun techizi, defni ve kabri başında
24 bulunmakla meşgul olduğundan bu tartışma ve savunmalardan uzak kalmış ve Hz. Ebu Bekr'e bey'at edememiştir.

Altıncı görüş ayrılığı: Fedek[27] meselesi ve Hz. Peygamberden miras olarak devri konusundadır. Bazan veraset bazan da mülkiyet konusundaki Hz. Fatıma'nın davası, Hz. Peygamberin "Biz Peygamberler miras bırakmayız, bizim bıraktığımız sadakadır" meşhur hadisi ile reddedilmiştir.

Yedinci görüş ayrılığı: Zekât vermeyenlerle savaş konusundadır. Bir grup, zekât vermeyenlerle, kafirlerle savaştığımız gibi savaşmayız derken, diğer bir grup hayır, onlarla savaşırız demiştir. Hz. Ebu Bekr de Resulullah'a verdiklerini bana vermekten çekinenler ile savaşırım demiştir. O bizzat böyleleri ile savaşa katılmış ve sahabenin hepsi de onu desteklemiştir. Halifeliği sırasında, Ömer İbn Hattab'ın ictihadı da,

27 Medine'nin kuzeyinde bir Yahudi köyü olup, Hayber Yahudileri yenilgiye uğradığında, Fedek Yahudileri de kendilerinden korkarak, köylerini savaşsız olarak Hz. Peygambere bırakmışlardır. Hz. Peygamber de kendisi ve Haşim Oğullarından bazı muhtaçlara bunun gelirinden harcamıştır.

esirlerin ve alınan mallarının kendilerine iade edilmesini, hapishanedekilerin ve esirlerin serbest bırakılmasını sağlamıştır.

Sekizinci görüş ayrılığı: Hz. Ebu Bekr'in ölüm anında Hz. Ömer'i halife olarak göstermesi[28] hakkındadır. İnsanlardan bazılarının, kaba ve sert bir adamı üzerimize vali yaptın demeleriyle ortaya çıkan görüş ayrılığı, Hz. Ebu Bekr'in "bana kıyamet günü Rabbım bu soruyu sorsa ben; onların üzerine onlar için en hayırlı olanı seçtim derim" sözü üzerine kalkmıştır.

Hz. Ömer zamanında dedenin, kardeşlerin, ölüp de babası ve oğlu olmayanların mirası (kelale) meseleleriyle, parmağı kesilenlere ödenen malî tazminat, diş diyeti ve hakkında yasal hüküm bulunmayan bazı suçların hadleri (cezaları) meselelerinde birçok ihtilaf çıkmıştır. Onların
25 en önemli işleri Rumlar ve Acemlerle savaşmak olmuştur. Allah Müslümanlara birçok fetihler nasip etmiş, esir ve ganimetler artmış ve bütün bunlar Hz Ömer'in görüşünden kaynaklanmıştır. İslâm davası ortaya çıkmış ve yayılmış, Arapların hepsi boyun eğmiş ve Acemler de yumuşamıştır.

Dokuzuncu görüş ayrılığı: Şûra ve şûradaki görüş ayrılıkları hakkındadır. Onların hepsi Hz. Osman'a bey'at konusunda iftifak etmişlerdir. Onun zamanında işler yoluna girmiş ve dâvâ devam etmiştir. Fetihler çoğalarak devlet hazinesi dolmuş, (Hz. Osman) insanlara en güzel ahlâkî kurallar üzerine davranmış, onlara en mütevazi şekilde muamele etmiştir. Ancak onun Ümeyye Oğullarından akrabaları tehlikeli işlere giriştiler ve onların neticesi de Hz. Osman'a maledildi. Zulmettiler, Hz. Osman'ın kendisine zulmedildi. Onun zamanında pek çok görüş ayrılıkları olmuş, Emevîler'e maledilen bütün olaylar Hz. Osman'ın üzerine yıkılmıştır.

Hz. Peygamberin Medine'den kovduğu ve kendisine "Resulullah'ın kovduğu adam" denilen, Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'den yardım isteyen ancak her ikisi tarafından da onun bu isteği reddedilen, hatta Hz. Ömer'in Yemendeki makamından kırk fersah uzaklığa sürdüğü Hakem b. Ümeyye bunlardan biridir.

Hz. Osman'ın Ebu Zerr'i (R.A.) Medine köylerinden birisi olan er-Rebeze'ye sürmesi; kızını Mervan b.el-Hakem'e vermesi ve ona ikiyüzbin dinar tutarındaki beş Afrika ganimetini teslim etmesi; Hz. Peygamberin

28 Bu konuda Hz. Ebu Bekr'in sözü için "el Kâmil li'l-Müberred" isimli kitabın Mustafa Halebî tab'ının I/8 sahifesine bakınız.

kanını helal kıldığı, kendisinin de süt kardeşi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i himaye altına alıp, onu Mısır'a vâli olarak göndermesi, orada ortaya çıkan olayların müsebbibi olan Abdullah b. Âmir'i de Basra'ya vâli tayin etmesi bunlardandır. Bu ve bunun gibi olaylar kendisine düşmanlık edilmesine yol açmıştır. Şam vâlisi olan Muaviye b. Ebî Süfyan, Kûfe'ye Sa'd b. Ebî Vakkas'ın yerine tayin edilen Velid b. Ukbe ve Said b. el-As, Basra vâlisi Abdullah b. Âmir, Mısır vâlisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh gibi ordu komutanları, onu mahcup etmiş ve emirlerini yerine getirmeyerek evinde mazlum olarak öldürülmesi ile neticelenen kaderinin tecellisine sebeb olmuştur. Onun şahsında meydana gelen zû-
26 lümden de fitne çıkmış ve ondan sonra da bir daha dinmemiştir.

Onuncu görüş ayrılığı: Kendisi üzerinde anlaşmaya varıldıktan ve bey'at edildikten sonra Emir-l-Mü'minin Ali zamanında ortaya çıkmıştır. Talha ve Zübeyir'in Mekke'ye gitmesi, Hz. Aişe'nin Basra'ya yönelmesi ve sonra da Hz. Ali ile Cemel harbi olarak bilinen savaşa girmesi bunların ilkidir. Gerçek şudur ki; kendilerine bir mesele hatırlatıldığında onlar da hatırlamış ve tevbe ederek dönmüşlerdir. Zübeyir ise ayrılırken, Hz. Peygamberin "Safiyye'nin oğlunu öldüreni ateşle müjdeleyiniz" hadisi gereğince cehennemlik olan Cermuz'un attığı bir okla öldürülmüştür. Talha ise savaşmak istemeyip dönerken Mervan İbn el-Hakem'in attığı bir okla yere düşüp ölmüştür. Hz. Aişe de istemeyerek girdiği savaştan tevbe etmiş ve geri dönmüştür. Hz. Ali ve Muaviye arasındaki ihtilaf, Sıffın Savaşı, Haricilerin karşı çıkmaları, Hakemlik olayı, Amr İbnü'l-As'ın Ebu Musa el-Eş'ari'yi safdışı etmesi gibi görüş ayrılıklarının Hz. Ali'nin ölümüne kadar devam ettiği meşhurdur. Aynı zamanda, Hz. Ali ile kendimizi Allah'a adadık, diyen Nehrevan'lı zındıklar arasındaki ihtilaf da ahit ve söz olarak mevcut olup, bizzat Hz. Ali'ye karşı açıkca savaştıkları da bilinmektedir. Netice olarak, Ali b. Ebî Talib hakdan yana, hak da kendisinden yana olmuştur. Hz. Ali döneminde açıkca aşırılığa kaçan el-Eş'as b. Kays, Temimli Mes'ud b. Fedekî, Tay kabilesinden Zeyd b. Husayn ve diğer haricîler ortaya çıkmıştır. Yine onun zamanında Abdullah b. Sebe' ve cemaatı da Hz. Ali hakkında abartılmış bir şekilde aşırılığa kaçmıştır. Bu iki gruptan da bid'at ve sapıklık başlamıştır. Hz. Peygamberin Hz. Ali'yi kasdederek söylediği "onu sevmekte ve buğzetmekte aşırı giden her iki grup da helaktadır" sözü doğru çıkmıştır

Hz. Ali'den sonra da biri İmamette diğeri de usûlde olmak üzere
27 iki görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır.

İmametteki görüş ayrılığı iki hususdadır:

1- İmametin ittifak ve seçimle olması,

2- Nas ve tayin ile yapılması.

İmametin ittifak ve seçimle olacağını söyleyenler, imamet için ümmetin tamamı veya onun ileri gelenlerinden bir grubun ittifakı şarttır demişlerdir. Şöyleki; bunlardan bir grup ya genel ya da Kureyşî olma şartını ararken, diğer bir grup Haşimî olma şartını ileri sürmüşlerdir. İleride geleceği gibi başka şartları da vardır.

Birinci görüşte olanlar Muaviye'nin ve çocuklarının imameti ile, onlardan sonra da Mervan ve oğullarının hilafetini kabul etmişlerdir.

Hâricîler, (halife olacak kişinin) herzaman kendi inançları doğrultusunda kalması ve işlerinde adalet yolunu tutması şartıyla onlardan birisi üzerinde birleşirler. Aksi takdirde suçlayıp aşağılayarak görevden alırlar, belki de öldürürler.

İmamet nas ile sabit olur diyenler ise, Hz. Ali'den sonra, görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bunlardan bir grup olan el-Keysanî'ler Mu-Muhammed b.el-Hanefiyye'nin nassan imam olarak tayin edildiği görüşündedir. Bundan sonra ihtilaflar olmuş, bazıları onun ölmediğini, tekrar dönerek yeryüzünü adaletle dolduracağına inanırken, bazıları da öldüğünü ve imametin kendisinden sonra onun oğlu Ebu Haşim'e geçtiğini kabul etmişlerdir. Sonra bunlar ayrılarak, bazıları imametin Hz. Ali'den sonra birinden diğerine vasiyet yoluyla geçtiğini söylerken, bazıları da bir başkasına geçtiğini söylemişler ve (o başkasına intikal etti dediklerinde) o başkada da görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Onlardan bazıları onun Bennan b. Sem'an en-Nehdi olduğunu söylerken bazıları da Ali b. Abdullah b. Abbas olduğunu ileri sürmüşlerdir. Birkısmı onun Abdullah b. Harb el-Kindî, birkısmı da Abdullah b. Muaviye b. Abdullah b. Cafer İbn Ebi Talip olduğunu belirtmişlerdir. Bunların hepsi, dinin bir adama itaat olduğunda birleşmişlerdir. Mezheplerinin, bilahare geleceği gibi, İslâm yasası hükümlerinin hepsini belirli bir şahısta te'vil etmişlerdir.

Muhammed b.Hanefiyye'ye hilafetin nasla sabit olmadığını ileri sürenler el-Hasan ve el-Hüseyin için nas olduğunu belirterek şöyle demişlerdir: el--Hasan ve el-Hüseyin dışında iki kardeşin imam olması mümkün değildir. Sonra bu konuda da ihtilafa düşülerek bazıları imamlığın el-Hasan'ın oğlullarında devamını uygun görerek, ondan sonra oğlu el-Hasan'ın imamlığını, sonra onun oğlu Abdullah'ı, daha sonra onun oğlu Muhammed ve onun kardeşi İbrahim'in imamlığını savunarak

ortaya çıktıklarından Mansur zamanında öldürülmüşlerdir. Bunlardan bir grup imam Muhammed'in geri döneceğini iddia ederken bir diğer grup ta vasiyyetin el-Hüseyin'in çocuklarında devamını söylemişlerdir. Ondan sonra oğlu Ali b. el-Hüseyin Zeynel Abidin'e imamlığın nassan geçtiğini ortaya koymuşlardır. Ondan sonra da görüş ayrılığına düşerek Zeydîler de oğlu Zeydin imametini öne sürerek, mezheplerine göre her ortaya çıkan Fatımî'nin bilgin, takva, cesur ve cömert olduğu zaman uyulması gereken imam olduğunu savunmuş, imametin el-Hasan'ın oğullarına dönmesini kabul etmişlerdir. Onlardan bir grup onun tekrar döneceğini iddia ederken bir grup da ,durumu her zaman böyle olanın imamlığının geçerli olabileceğini söylemişlerdir. İleride onların mezheplerinin tafsilatı gelecektir. İmamiyye'ye gelince, bunlar da, Muhammed b. Ali el-Bakır'ın imamlığı hakkında nas bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Sonra da Cafer b. Muhammed es-Sadık'ın imamlığı hakkında vasiyet bulunduğunu iddia etmişlerdir. Ondan sonra da onun çocuklarında görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Üzerinde nas olan kimdir? Bunlar Muhammed, İsmail, Abdullah, Musa ve Ali olmak üzere beştir. Bunlardan Muhammed'in imametini söyleyenler el-Amârîlerdir. İsmail'in imametini söyleyerek babasının hayatında ölümünü inkar edenler, el-Mübarekî'lerdir. Bunlardan bazısı bu konu üzerinde durarak onun döneceğini söylemişlerdir. Bazısı da imametin (İsmail'in) çocuklarında, biri diğerine nasla devrederek, günümüze kadar devam ettiğini ifade etmişlerdir. Bunlara da İsmailîler denilmiştir. Bazısı da Abdullah b. Aftah'ın imametini, öldükten sonra döneceğini söylemiştir. Çünkü o ölmüş, peşinden kimseyi bırakmamıştır. Bazısı da üzerinde nas olarak Musa'nın imamlığını kabul etmiştir. Babası "Yedinciniz ayakta olandır ki o da Tevrat sahibinin ismini taşır" demiştir. Sonra bunlar da görüş ayrılığına düşerek bazıları imametin sırf Musa'nın üzerinde kalacağını ve onun ölmeyip geri döneceğini söylemiştir. Mamtûralar ise, onun öldüğü kanaatine varmışlardır. Bazısı ise onun ölümü ile (imamlığını) sona erdirerek imamlığı, oğlu Ali b. Musa'da devam ettirmişler. Bunlar da Kat'iyyelerdir. Sonra bunların kendileri bundan sonraki her çocukta görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Onikiler (İsna aşeriyye) imametin Ali Rıza'dan kendi oğlu Muhammed'e, ondan oğlu Ali'ye, ondan oğlu Hasan'a, sonra oğlu Muhammed el-Gaim el-Muntazara devamını öngörürler ki bu da onikincisidir. Onun hakkında diridir, ölmemiştir, dönecek ve dünyayı, zulümle dolduğu gibi, adaletle dolduracak demişlerdir. Bazıları da imamlığı el-Hasan el-Askerî'ye devam ettirirken sonra kardeşi Cafer'in imamlığını söyleyerek onda durmuşlar veya Muhammed'in durumunda şüpheyi söylemişlerdir. İmametin devamında, durulmasında, ölümden sonra

geri dönüşte, kaybolmasında, kaybolduktan sonra geri dönmesinde çok karışıklar olmuştur.

İmametteki görüş ayrılığı budur. Mezhepleri ele aldığımız zaman
29 detayı gelecektir.

Temel meselelerdeki görüş ayrılığı ise Sahabenin son zamanlarında Ma'bed el-Cühenî, Gîylan ed-Dımeşkî, Yunus el-Esvarî'lerin kaderle ilgili sözlerinde hayır ile şerri kadere bağlamayı inkar etmeleri sapıklığıyla ortaya çıkmıştır. Vasıl b. Ata el-Gazzal de bunların yolunu takip etmiştir. O, Hasan el-Basrî'nin, Amr b. Ubeyd de onun öğrencisi olmuştur. Amr b. Ubeyd, kader konularında, Vasıl'ın görüşüne bazı ilavelerde bulunmuştur. Amr, Emeviler zamanında, Yezid taraftarı olmuş, sonra da Mansur'u desteklemiş ve onun imamlığını ileri sürmüştür. Mansur da, birgün, "İnsanlara dağıttığım ulufeyi Amr b. Ubeyd'in dışında herkes almıştır" diyerek onu övmüştür.

Vaîdîler Haricîlerden, Mürcie de Cebriye'dendir.

Kaderîler sapıklıklarına el-Hasan (Basrî) zamanında başlamıştır. Vasıl "iki yer arasında bir yer[29]" (el-menziletü beyne'l-menzileteyn) sözüyle hem onlardan hemde hocasından ayrılmıştır. Kendisi ve arkadaşları da Mu'tezile diye adlandırılmıştır. Zeyd b. Ali onun talebesi olduğundan ve ondan usul dersi aldığından Zeydîlerin hepsi Mu'tezile grubuna girmiştir. Temel meselelerde, ehl-i Beyti sevmede ve onlara buğzetmede (Teberrî ve Tevellî) atalarının mezhebine katılmadığı gerekçesi ile Zeyd b. Ali'yi reddeden Kufe'li bir grub Rafızî diye adlandırılmıştır. Mu'tezile Şeyhleri, Me'mun zamanında neşredilen filozofların kitaplarını okumuş, onların metodlarını kelâm metodları ile karıştırmış, onu ilim dallarından ayrı bir ilim dalı olarak kabul etmiş ve "Kelâm" adıyla adlandırmışlardır. Ya bir konu ortaya atılıp onun üzerinde konuşup, münakaşa etmelerinden dolayı veya filozofların ilim dallarından birini Mantık olarak adlandırmaları ve mantık ile kelâmın eş anlamlı görülmesi sebebi ile bu bilimdalına Kelâm denmiştir.

Onların büyük şeyhleri olan Ebu'l-Hüseyin el-Allaf, mezhebinin ele alındığında görüleceği gibi, (bu Şeyh), Yaratıcı Yüce Allah'ın ilmi zatı olup ilmi ile bilmesi, yine kudreti zatı olup kudreti ile kâdir olması, kelâm, irâde, kulların fiilleri, kaderi söyleme, rızıklar ve eceller gibi kelâmî konularda ilk sapık fikirleri ileri süren kimse olarak filozoflarla
30 aynı görüşü paylaşmıştır. Ebul-Huzeyl ile Hişam b. Hakem arasında teşbih hükümlerinde tartışmalar olmuş, Ebu'l-Huzeyl'in arkadaş-

29 Büyük günah işleyenin âhiretteki yeri konusunda söylenmiştir. (Çev.)

larından olan Ebu Yakup eş-Şahhan ve Ademi bütün bu konularda onun görüşüne katılmıştır.

Sonra İbrahim b. Seyyar en-Nazzam, el-Mu'tasım zamanında, filozofların görüşlerini ele almada aşırılığa kaçmıştır. Kader ve Red konularında sapık görüşler ileri sürerek Seleften, ileride ele alacağımız gibi, bazı meseleler ile de arkadaşlarından ayrılmıştır. Muhammed b. Şebib, Ebu Şemr, Musa b. Umran, el-Fadl el-Hadesî, Ahmmed b. Hâbıd onun arkadaşlarındandır. İbrahim b. Seyyar en-Nazzan'ın öne sürdüğü bütün sapık görüşlerinde el-Esvarî'nin kendisine muvafakat ettiği gibi, el-İskafiyye (diye bilinen) Ebî Cafer el-İskafi'nin arkadaşları ve yine el-Caferiyye (diye adlandırılan) el-Cafer b. Cafer b. Mübeşşir'in arkadaşları ile Cafer b. Harb de bu görüşe katılmıştır.

Daha sonra da Bişr b. el Mu'temir; doğum ve doğumda aşırıya kaçan sözleri, filozoflardan tabiatçılara olan meyli, Yüce Allah'ın çocuğa işkence etmeye kadir olduğu ve bunu yaparsa zalim olduğu sözü, bunun dışında ortaya çıkan daha başka sapık görüşleri ile arkadaşlarından ayrılmıştır.

Mu'tezile hocalarından olan Ebu Musa el-Murdar da Bişr b. el-Mu'temir'e öğrencilik yapmış olup, Kur'an-ı Kerîm'in fesahat ve belagat yönüyle mu'ciz olmadığını ileri sürerek hocasından ayrılmıştır. Selefin Ku'ran'ın kıdemi konusundaki sözlerine en şiddetli tepki bunun zamanında meydana gelmiştir. Buna yukarıda isimleri geçen iki Cafer, el-Murdar'ın arkadaşları olan Ebu Züfer[30] ve Muhammed b. Suveyd, Cafer b. Harb el-Eşec"in arkadaşı olan Ebu Cafer el-Iskafî ile Isa b. el-Heysem de öğrencilik yapmıştır.

el-Murdar'ın arkadaşlarından Hişam b. Amr el-Fûtî ve el-Asam kader konusunda aşırılığa kaçmıştır. Bu ikisi Ali b.Ebî Talib'in imamlığına "imamet ancak ümmetin hepsinin icması ile olur" sözleri ile gölge düşürmüşlerdir. el-Fûtî ve el-Asam Yüce Allah'ın, oluşundan önce eşyayı bilmesinin mümkün olmayacağı hususunda birleşmişler ve olmayanın "bir şey" oluşunu kabul etmemişlerdir.

Ebu'l-Hüseyin el-Hayyat ve Ahmed b. Ali eş-Şatavî, önce İsa es-Sûfi ile beraber olurken sonra da Eba Mücalid'in yanında yeralmışlardır.

el-Ka'bi kendisi ile aynı mezhepten olan Ebi'l-Hüseyin el-Hayyat'a öğrencilik yapmıştır. Muammer b. Ubad es-Selemî, Sümame b. Eşres en-Nemirî, Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz ise aynı zamanda olup

30 İmam-ı Azam'ın talebesi Ebu Züfer ile hiçbir alakası yoktur. (Çev.)

görüş ve inançta birbirlerine yakın idiler. Bunların arkadaşlarından ayrıldıkları bazı meseleleri de ileride belirteceğiz.

Onlardan sonra gelenlerden Ebu Ali el-Cubbaî ve oğlu Ebu Haşim ve
31 Kadı Abdu'l-Cebbar ve Ebu'l-Hüseyin el-Basrî arkadaşlarının metotlarını özetleyerek, daha sonra, gelecek bazı meselelerde onlardan ayrılmışlardır.

Kelâm'ın (ilminin) özü Abbasî Halifelerinden Harun, el-Me'mun, el-Mu'tasım, el-Vasık ve el-Mütevekkil'ler ile başlamış, es-Sahib b. Ubad ve Deylemîlerden bir grup ile sona ermiştir.

Dırar b. Amr, Hafs el-Ferd ve el-Hüseyin en-Neccar gibi Mu'tezileden orta bir grup meydana çıkmıştır. Sonrakilerden de bazı meselelerde şeyhlerine muhalefet edenler olmuştur. Onlardan Nasr b. Seyyar zamanında Cehm b. Saffan büyük bir atılım yaparak cebr konusundaki sapıklığını aşırı bir şekilde Tirmiz'de ortaya atmıştır. Onu da Salim b. Ahvez el-Mazinî, Emevilerin son zamanlarında, Merv'de öldürmüştür.

Mu'tezile ile Selefler arasında herzaman sıfat konusunda görüş ayrılığı olmuştur. Selef, onlarla, herzaman sıfatlar konusunda tartışmaya girmiştir. Bu tartışmalar, kelâmî bir kanuna göre değil, ikna edici bir söz üzerine olmuştur. Yüce Yaratıcıya kendisinde bizzat kâim olan sıfatları isbat edenlerin yanısıra, Allah'ın sıfatlarını yaratılanların sıfatlarına benzetenler de vardır. Hepsi Kitap ve Sünnetin zahirine yönelmişlerdir. Bunlara Sıfatîler denilmiştir. Sıfatîler, âlemin kıdemi konusunda Mu'tezile ile açık bir şekilde tartışmışlardır. Abdullah b. Said el-Kilâbî, Ebu'l Abbas el-Kalansî ve el-Haris b. Esed el-Muhasibî, ileri sürdükleri görüşlerinin sağlamlığı ve sözlerinin kuvvetliliği bakımından onlara en çok benzeyenlerdendir. Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî ile hocası Ebu Ali el-Cübbaî arasında "husun ve kubuh"[31] meselelerinde münazaralar olmuştur. el-Eş'arî bazı meseleleri hocasına arzedip cevap alamayınca onu terkederek Selef taifesine dönmüş, onların mezheplerini Kelâmî kurallara göre desteklemiştir. Bu da müstakil bir mezhep olarak ortaya çıkmıştır. el-Kâdî Ebu Bekr el-Bakıllânî üstad Ebu İshak el-Esferaînî ve üstad Ebu Bekr b. Fork(?) gibi muhakkiklerden bir grup onun metodunu desteklemiş olup aralarında büyük bir görüş ayrılığı olmamıştır.

Sicistan'da kendisini takva ile gizleyen Ebu Abdullah Muhammed b. Kerram adında birisi çıkmıştır. Onun ilmi az olup, her mezhebin batıl ve iyi olmayan şeylerini kitabına almıştır. Bu kitabını, Garce ve Gûr'un

31 Husun, güzel gösterme; Kubuh, çirkin gösterme.

32 cahil halkına ve Horasan bölgesine yaymıştır. Bunun görüşleri itibar bulmuş ve bir mezhep haline dönüşmüştür. Sultan Mahmut b. Sebüktekin ona yardım etmiş, kendi taraftarlarından hadis ve şia sahiplerine de eziyet etmiştir. Bu mezhep haricî mezheplerine en yakın olanıdır ve Mücessime diye adlandırılmıştır. Selefe yakın olan Muhammed b. el-Heysam'ın dışında herkes bunlara eğilim göstermiştir

V. MUKADDİME

Bu önsözde hesap metotlarına ve bu kitabın hesap metotlarına göre düzenlenmesini gerektiren sebeplere işaret edilecektir.

Hesabın kuruluşu sayım ve özete dayandığından benim de bu kitabı yazmamdaki amacım mezhepleri toplayarak bir bütün halinde vermektir. Düzen bakımından en uygun yolu seçtim. Kendi hedeflerimi de kısımlara ve bablara ayırırken bu kitabın metoduna göre ayarladım. Bu ilmin yollarının nasıl olduğunu ve bölümlerinin miktarını açıklamak istedim. Bunu yaparken benim İslâm Hukukçusu ve Kelâmcısı olduğum sizi yanıltmasın. Ben bu konunun yolları ve törelerine bakışı yabancı değilim. Aynı zamanda bu ilmin bilgi ve izleri konusunda da kalemim aşinadır. Hesap yollarından en sağlam ve en güzelini seçtim. Bu metodlara en açık ve en kuvvetli delilleri kullanarak bu kitabı sayı ilmi üzerine takdir ettim. Zaten bu ilmin ilk kurucusu da sayılardan yararlanmıştı.

Bana göre; hesap mertebeleri "bir" den başlar yedi'de biter ve yediyi kesinlikle aşmaz.

Bir, matematiğin başlangıcı, ilk bölümün yapıldığı ilk konudur. Bir, yönüyle o tekdir, çifti yoktur. Bir diğer yönü ile de bölüm ve detayı kabul eden bir bütündür. Fert olarak kabul ettiğimizde şekil ve zaman itibariyle kendisine eşit olarak bir kardeşe ihtiyaç duymaz, bütün olarak ta ikiye ayrılıncaya kadar detaya müsaittir. Zamanın şekli ise bir uçtan diğer uca kadar olması gerekir; altına dipnotlar, detayların özetleri, takdir ve takririn geniş bir şekli; aktarma, çevirme, bütün olarak toplamın yönleri, katma hikaye ve konular ve toplam meblağların mik-
33 tarı sol taraftan altına açık olarak yazılır.

İki, asıldır. Şekli belli olup, o da birinci toplam üzerinde yapılan ilk taksimdir. Bu da çift olup tek değildir. Üçüncü şekli olmayan iki kısma hasretmek gerekir. Zamanın şekli de baştan biraz kısa olması gerekir. Cüz, külden daha azdır. Altına yönlendirme, türlendirme ve detayla il-

gili dipnot yazılır. Miktarda denk olması gerekmese bile zaman itibarı ile denk olacak kardeşi vardır.

Üç, asıldır ve şekli de yine bellidir. Birinci ve ikinci konuda gelen ikinci taksimdir. O da iki kısımdan eksik dört kısımdan fazla olmaması gerekir. Sanat ehlinden kim aşarsa hata etmiş ve hesap durumunu da bilmemiş olur. Sebebini daha sonra belirteceğimiz üzere, onun şekli ve zamanı kendi asıl zamanından biraz daha kısadır. O konuya uygun olarak altına açık bir dipnot yazılır.

Dört, matmus (silinmiştir)'tur. Şekli de (ط) gibidir. O da dördü geçebilir. Metodların en güzeli en aza inebilenidir. Bunun süresi geçenden daha kısadır.

Beş, küçük olup şekli (ص) gibidir. Bununda bölü ve babların bittiği yere kadar gelmesi mümkündür. (Bundaki) zaman da geçenden daha kısadır.

Altı, eğri olanıdır. Şekil (ع) gibidir. O da detayın bittiği yere kadar gidebilir.

Yedi, muakkad (karışık) olup şekli de (ﷺ) gibidir. Bir ucundan diğer ucuna uzanır. O hesabın başı olduğu için değil bilakis başlangıca
34 benzeyen son olduğundandır.

Bunlar çizim bakımından hesap şekillerinin nasıl olduğunu ve bütün olarak da bablarının miktarını göstermektedir. Bablardan her bir kısmın karşıtı olan kardeşi olduğu gibi, zaman bakımından da kendisine eşit olan gözden uzak tutulmaması gereken eşi vardır. Hesap, tarih ve yönlendirmedir.

Şimdi bu şeklin miktarını ve bölümlerin yedide toplanmasını açıklıyoruz. Niçin ilk sayı, şekilde çifti olmayan tek oldu? Niçin onun aslı üçe geçmeyecek şekilde ikide toplandı? Niçin o asıldan dört kısım ortaya çıktı? Niçin diğer bölümler bu sınırlamanın dışında kaldı?

Derim ki: Sayı ve hesap biliminde konuşan akıldâneler "bir" de görüş ayrılığına düşmüşlerdir. O sayıdan mıdır? Yoksa sayıya dahil olmayan sayının başlangıcı mıdır? Bu görüş ayrılığı "bir" lafzının ortak oluşundan ortaya çıkar. Bir lafzı kullanıldığında sayıdan oluşan şey kasdedilir. "İki" kendisinin anlamı olmayıp ancak "bir" in ilk tekrarıdır, üç ve dört de böyledir. Bu kullanıldığında sayının, kendisinden meydana gelen şey kasdedilir, "bir" onun sebebi olup sayıya girmez. Yani ondan sayı meydana gelmez. Sayı ondan olmuş olmamak üzere "bir" sayısı bütün sayılarda bulunur. Bilakis her varlık cinsinde, türünde veya şahsında birdir.

Denir ki: Bir insan bir şahıstır. Sayıda da öyledir; üç, üç tane birdir. İlk anlamdaki birlik sayının içindedir. İkinci anlam sayı için bir sebeptir. Üçüncü anlam da sayının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu üç kısımdan hiç birinin anlamı, Yüce Yaratıcıya kullanılamaz. O, birdir ama "bir"ler gibi değildir. Bu birler çoklukların kendisinden meydana geldiği şeydir. Bu bölünme yönlerinden hiçbirini kabuletmez.

Sayı ile uğraşanların çoğuna göre, "bir" sayıya dahil değildir. Sayının kaynağı ikidir. O da çift ve tek'e bölünür, ilk tek üçtür. İlk çiftte dörttür. Dördün arkasındaki de beş gibi tekrardan ibarettir. Bu da bir sayı ve bir tek'den oluşmuştur. Buna dönen sayı denir. Altı da iki tek'den oluşmuş olup buna tam sayı denir. Yedi de bir tek ve bir çiftten oluşmuştur. Buna da mükemmel sayı denir. Sekiz de iki çiftten oluşmuş olup o da bir başka başlangıç olup bizim amacımızın dışındadır.

35 Hesabın başı sayının sebebi olan "bir"in karşıtı olup, ona girmez. Bunun için o kardeşi olmayan tekdir. Sayının kaynağı iki olduğundan onun iki kısımdan meydana geldiği muhakkaktır. Sayı tek ve çifte bölündüğü zaman o asıldan da (meydana gelen) dörtte toplanmıştır. İlk tek üçtür, ilk çiftte dört olup o da sondur. Bunun dışındakiler bundan olmuştur. Sayıdaki bütün asal sayılar şunlardır: Bir, iki üç, ve kemal (sayı olan) dörttür. Bunun dışındakilerin hepsi birleşik olup onun da sınırı yoktur. Onun için diğer bablar belirli bir sayıda sınırlandırılamaz, bilakis hesabın bittiği yere kadar sonsuzlaşır. Sayılarda sayının oluşması, tek'i birleşiğe yorumlamak da başka bir ilimdendir. Eski filozofların mezheplerini ele aldığımızda bu konuya da yer vereceğiz.

Mukaddimeleri en iyi ifade ve en güzel yazımla bitirdikten sonra Adem (A.S.) den günümüze kadar dünyadaki insanlar ile ilgili "makaleleri" ele almaya başladık. Hiçbir mezhebin bu kısımların dışında kalmayacağı ümit edilir.

O lafzın, o baba, neden konulduğunu bilmek için her bab ve kısmın altına o bab ve bölüme uygun olanını belirtiriz. Belirtilen fırkanın altına o fırkanın bütün sınıflarını mezhep ve inanç bakımından içine alacak şekilde ve her sınıfın altına da ona özel olan ve onu diğer gruplarından ayıran şekli ile yazarız.

İslâm fırkalarının kısımlarını yetmişüç fırka olarak ele alacağız. Ehl-i Sünnet'in dışına çıkan fırkaları da temel ve kaide itibarı ile en meşhur ve en bilinen şekliyle inceleyeceğiz. Başa almaya en layık olanı başa, sonra zikredilmesi gerekeni de sona koyacağız.

Hesap sanatının şartı, haşiye olarak yazılacak olan şeyin, çizilen hatların hizasına yazılmasıdır. Yazı sanatının şartı ise, haşiyelerin bilinen çizginin üzerine olduğu gibi yazılmasıdır. Ben bu eserimde, iki sanatın şartını da gözönüne aldım. Babları hesap sanatına göre yazdım, haşiyeleri kitap yazımına (çizimine) göre bıraktım. Yardımı Allah'dan diler, O'na dayanırım; O bize yeter ve en güzel dayanak da O'dur.